

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

Крамченкова Віра Олександрівна

УДК: 159.9.924.7:178.7

**ПСИХОЛОГІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМЕЙНОЇ СИСТЕМИ ПРИ
ТЮТЮНОПАЛІННІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант доктор психологічних наук, професор
Хомуленко Тамара Борисівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
завідувач кафедри практичної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Вірна Жанна Петрівна,
Східноєвропейський національний університет імені
Лесі Українки, м. Луцьк,
декан факультету психології та соціології;

доктор психологічних наук, професор
Панок Віталій Григорович,
Український НМЦ практичної психології і соціальної
роботи, м. Київ, директор;

доктор психологічних наук, доцент
Седих Кіра Валеріївна,
Полтавський національний педагогічний
університет, завідувач кафедри практичної
психології.

Захист відбудеться «27» червня 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.64.051.08 у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 442.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий «24» травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Барінова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Тютюнопаління є глобальною епідемією. Незважаючи на масштабні антитютюнові заходи, розповсюдженість паління досі залишається високою. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я (2017 р.) в Україні палить 10,6 млн. дорослих, що включає 48,0% чоловіків та 12,8% жінок. Одним з вагомих чинників такої ситуації можна назвати включення тютюнопаління в життєвий простір сім'ї курців. Будь-яка індивідуальна поведінка та життєві стратегії особистості пов'язані з її картиною світу, яка включає систему суб'єктивних значень, особистісних сенсів, соціальних взаємодій, когнітивних моделей та уявлень про актуальну життєву ситуацію та майбутнє, що можуть бути ірраціональними, містить неадекватні, хибні уявлення та стереотипи (Д.О. Леонтєв, В.Г. Панок, Н.В. Чепелева та ін.). Проблематика психологічного простору особистості як члена сім'ї та соціуму, життєвого світу або простору «Я – Ти» її соціальних контактів розглядається у роботах Ю.Г. Абрамової, П. Бергера, Ж.П. Вірної, Д.О. Леонтєва, Т. Лукмана, В.О. Татенко. У сімейному просторі синергетично переплетені та взаємообумовлені тілесні, когнітивно-емоційні, комунікативні (імпресивні та експресивні) та інтеркомунікаційні процеси (К.В. Седих). Отже, трактування паління як сімейної проблеми обумовлено тим, що зниження стерпності паління у соціумі завдяки асиміляції соціокультурного контексту вбудовується в індивідуальну картину світу особистості та сімейну ідеологію і відбивається на функціонуванні сім'ї, до складу якої входить курець – з одного боку, а з іншого – досвід власного паління та сімейних зв'язків із курцями може модифікувати ставлення до паління у сімейному просторі.

Традиційно тютюнопаління і тютюнова залежність розглядаються як проблема особистості: визначено клінічні прояви та форми тютюнової залежності (В.Ф. Левшин, В.К. Смирнов, І.К. Сосін, О.І. Сперанська), показані мотиваційні та соціально-групові чинники залучення до паління (М.Д. Елдерс, О.М. Сизанов, І.О. Фурманов, О.О. Харькова, В.О. Хрипович, Ч. Цитренбаум зі співав. та ін.); індивідуально-психологічні характеристики курця (Е.М. Аймакова, С.А. Гаркушенко, К.І. Дубровінська, О.І. Жигеу, В.П. Позняков, В.Л. Хромова та ін.), широко представлено дані про шкоду паління для здоров'я та рекомендації щодо відмови від нього (Т.І. Андрєєва, С.В. Баранова, А.К. Демін, К.І. Дубровінська, С.М. Зайцев, А. Карр, В.Ф. Левшин, П. Маккена, Ю.В. Татура, О.Г. Чучалін, та ін.).

Дисфункціональність сімейної системи може призводити до виникнення симптоматичної поведінки, в тому числі адиктивної, розладів особистості та соціальної адаптації за механізмами патологізуючого сімейного наслідування (Е.Г. Ейдемільер зі спів.) та трансгресії неадаптивних емоційно-поведінкових патернів (М. Боуен, І. Бузормені-Надь, Г.Я. Варга, Ф. Дольто, А.Б. Холмогорова, О.В. Черніков та ін.).

Описані сімейні чинники розвитку адикцій, показані системні сімейні характеристики та феномен співзалежності у сім'ях із алкогольною та наркотичною залежністю (С.В. Березін, К.С. Лісецький, Е.Г. Ейдемільер, В.Д. Москаленко). У проблематиці тютюнопаління його сімейні чинники досліджені мало, здебільшого вказується роль членів сім'ї в ініціації паління, а саме конфліктних стосунків у

батьківській сім'ї, тютюнопаління матері або обох батьків (Е.М. Аймакова). Існують фрагментарні дослідження батьківсько-дитячих стосунків та стилю виховання як чинника паління підлітків (П.В. Дик, J. Cano, C. Jackson et al.), є дані про більше споживання тютюну в сім'ях з низьким рівнем згуртованості та взаємної підтримки (Р. Amato).

Зміни соціокультурних норм щодо паління включаються у сімейний контекст, що визначає нові проблеми функціонування сімейної системи при палінні, зокрема, занепокоєння здоров'ям в сім'ях курців внаслідок поширення інформації про руйнівний вплив активного та пасивного паління на організм людини, незадоволеність розбіжностями між нормативними еталонами та сімейною реальністю. Очевидним є те, що у сучасних умовах тютюнопаління відбивається на сім'ї, але предиспонує та стримує чинники паління здебільшого досліджувалися в контексті особистості, а розгляд цілісної сімейної системи винесений за межі аналізу. Отже, проблема дослідження закономірностей і психологічних механізмів тютюновообумовленого функціонування сімейної системи актуальна як у теоретичному, так і в практичному планах, що й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Психологія функціонування сімейної системи при тютюнопалінні».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з комплексною науково-дослідною темою кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди № 0111U008875 «Психологія розвитку суб'єктів педагогічного процесу», що координується Міністерством освіти і науки України.

Мета та завдання дослідження. **Мета** дослідження – визначити психологічні закономірності, механізми та специфіку функціонування сімейної системи на різних рівнях при тютюнопалінні.

Завдання дослідження

- 1) здійснити теоретико-методологічний аналіз тютюнопаління як сімейної проблеми в контексті загальних закономірностей функціонування сімейної системи;
- 2) розробити психологічний інструментарій діагностики індивідуальних та сімейних сенсів паління, заміщення палінням психологічного голоду та мотивації відмови від паління;
- 3) виявити особливості семантизації паління на різних рівнях функціонування сімейної системи та її роль в актуалізації тютюнової поведінки;
- 4) визначити базові структурні компоненти сімейного функціонування при тютюнопалінні та їх зв'язок із уявленнями про вплив паління на реалізацію сімейних функцій;
- 5) визначити характеристики сімейної системи при тютюнопалінні на різних етапах життєвого циклу сім'ї;
- 6) виявити специфіку функціонування сімейної системи при тютюнопалінні на різних етапах життєвого циклу сім'ї у залежності від суб'єктивної семантики паління.
- 7) виявити типологію, психологічну структуру, сімейні кореляти тютюнової поведінки та психологічні предиктори відмови від паління.

Об'єкт – функціонування сімейної системи.

Предмет – психологічні закономірності функціонування сімейної системи при тютюнопалінні.

Гіпотеза дослідження: тютюновообумовлене функціонування сімейної системи має рівневий характер, пов'язане із суб'єктивною семантикою паління в сімейній ідеології та індивідуальній картині світу, взаємообумовлене включенням паління в життєвий простір сім'ї в якості патерну взаємодії, який характеризується символічним змістом та несе в собі комунікативну метафору.

Окремі гіпотези дослідження:

- Результатом семантизації паління на різних рівнях сімейного функціонування є когнітивно-емоційні утворення в сімейній ідеології та індивідуальній картині світу, які позначаються на маніфестації та фіксації паління та мають тенденцію до відтворення від покоління до покоління.

- Семантизація паління на мікрорівні сімейного функціонування виявляється у варіативності уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій, які залежать від тютюнового статусу та етапу життєвого циклу сім'ї. Наявність суперечності між палінням в сім'ї та уявленнями про вплив паління на реалізацію сімейних функцій визначає емоційно-оцінний тон сімейного функціонування.

- Когнітивно-емоційні утворення щодо паління в актуальному сімейному просторі пов'язані із структурно-змістовими характеристиками функціонування сімейної системи.

- Семантизація паління на індивідуальному рівні проявляється в когнітивно-емоційних утвореннях щодо паління в картині світу особистості відповідно її тютюновому статусу.

- Сімейне функціонування при тютюнопалінні має стадіальну специфіку відповідно до психологічних завдань сім'ї на різних етапах життєвого циклу.

- Характеристики сімейного функціонування в залежності від суб'єктивної семантики паління в сім'ї визначаються типологічними особливостями уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій відповідно до етапів життєвого циклу сім'ї.

- Тютюнова поведінка має типологічні і структурні особливості та включена у життєвий простір сім'ї в якості патерну взаємодії, який несе комунікативну метафору та виконує морфостатичну та/або морфогенетичну функції в сімейній системі. Складові тютюнової поведінки взаємопов'язані із установками щодо паління, базовими компонентами сімейного функціонування, параметрами подружньої і батьківсько-дитячої взаємодії.

- Мотивація відмови від паління визначається характеристиками тютюнової поведінки та сімейного функціонування та має специфіку на різних етапах життєвого циклу сім'ї.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять: концептуальні положення загального системного підходу (П.К. Анохін, Л. фон Берталанфі, І.В. Блауберг, В.О. Ганзен, Б.Ф. Ломов А. Б. Раппопорт, М.С. Роговин, В.П. Попов, Е.Г. Юдін, та ін.), функціонального (А.І. Антонов, Е. Берджесс, Т. Парсонс, Д. Свенсон), девелопменталістського (Т.В. Андреєва, А.І. Антонов, А. Баркай, Е. Дюваль, Е.Г. Ейдемільер Р. Хілл, В.М. Медков, Г. Навайтис,

О.Г. Сіляєва), біоекологічного (У. Бронфенбреннер), символічно-інтеракціоністського (І. Гофман, С. Стракер) підходів до сім'ї; системних моделей сімейного функціонування (М. Боуен, Г.Я. Варга, Д. Джексон, С. Мінухін, Н.І. Оліфіровіч, Д. Олсон, Д. Оудсхоорн, К.В. Седих, І.Ю. Хамітова, Дж. Хейлі, А.Б. Холмогорова, О.В. Черніков.); положення про сімейне функціонування психодинамічних (Дж. Боулбі, І. Бузормені-Надь, Д. Віннікот, Ф. Дольто, М. Кляйн, У. Тоумен, З. Фрейд, Р. Фрейрберн, А. Шутценбергер), когнітивно-біхевіоральних (А. Бандура, А. Елліс, Б. Скіннер,) та гуманістичних теорій (К. Роджерс); положення про універсальність психологічних механізмів розвитку адиктивної поведінки різних видів (В.С. Донських, Ц.П. Короленко); дослідження тютюнопаління та тютюнової залежності (Т.І. Андрєєва, О.В. Вінда, Р. Каннінгем, К.С. Красовський, В.Ф. Левшин, В.К. Смирнов, І.К. Сосін, О.І. Сперанська, І.О. Фурманов, Ч. Цитренбаум); дослідження сімейних чинників у виникненні та розвитку адикцій (С.В. Березін, Д. Елліот, Е.Г. Ейдемільер, А. Канніхт, Р. Кляйн, К.С. Лісецький, В.Д. Москаленко, К.В. Седих, М.Д. Стентон); положень суб'єктного підходу про картину світу, життєвий простір та життєвий шлях особистості (Ж.П. Вірна, Д.О. Леонтєв, О.М. Леонтєв, С.Д. Максименко, В.Г. Панок).

Методи дослідження. Для розв'язання дослідницької проблеми був застосований комплекс методів, до якого увійшли: *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення теоретико-методологічних засад досліджуваної проблеми; *емпіричні* – експериментальні та психодіагностичні методи дослідження сенсів, значень та установок щодо паління, його міжпоколінної сімейної трансляції, структурно-функціональних та процесуальних характеристик сімейної системи, а також індивідуальної та сімейної детермінації тютюнової поведінки в сім'ї; *математико-статистичної обробки* даних (за допомогою пакету статистичних програм Statistica 6.0): параметричні та непараметричні критерії порівняння вибірок, кореляційний, факторний, кластерний, двофакторний дисперсійний та дискримінантний аналізи.

Теоретичне значення роботи полягає у внеску в наукове розуміння феномену тютюнопаління як сімейної проблеми; включенні до категоріально-поняттєвого апарату загальної психології теоретично обґрунтованих та емпірично верифікованих понять «тютюнова сім'я» і «тютюнообумовлене сімейне функціонування»; концептуалізації феномену сімейної семантизації паління; концептуалізації та емпіричній верифікації форм мотивації відмови від паління; теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні репрезентації паління у сімейній історії та в індивідуальній картині світу особистості; виявленні типологічних та структурних особливостей тютюнової поведінки особистості, сімейних чинників розвитку та ретардації тютюнопаління, а також системи психологічних предикторів мотивації відмови від паління на різних етапах життєвого циклу сім'ї.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- представлено концепцію сімейної семантизації паління у системі рівневого функціонування сім'ї, що описує феномени сімейної системи та сімейно обумовлений механізм маніфестації та фіксації тютюнопаління;

- визначено взаємообумовленість сімейного функціонування модальністю уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій;

- виділено базові компоненти функціонування сімейної системи при тютюнопалінні, а саме: незадоволеність сімейним функціонуванням, неконгруентність у сімейних стосунках, сімейну лояльність та керованість сімейної системи;

- визначено специфіку сімейного функціонування при тютюнопалінні з урахуванням провідних психологічних завдань на різних етапах життєвого циклу сім'ї;

- показано репрезентацію паління в сімейній ідеології та у картині світу особистості з різним тютюновим статусом;

- визначено систему сімейних та індивідуально-психологічних предикторів мотивації відмови від паління на різних етапах життєвого циклу сім'ї;

розширено уявлення про:

- символічне використання паління у сімейній взаємодії для регуляції дистанції, об'єднання та стабілізації сімейної системи, реалізації контролю та влади, прояву почуттів та прагнень, вираження яких блоковане у сім'ї;

- стабілізацією сімейної системи при тютюнопалінні загалом та її дисфункціональних патернів з мірою зростання сімейного стажу;

- паління як активність, що заміщує психологічні дефіцити, пов'язану з уявленнями про вплив паління на сімейне функціонування;

- структуру тютюнової поведінки, яка включає адиктивну, компенсаторну та комунікативну складові та їх сімейні кореляти;

- роль сім'ї у маніфестації паління шляхом виявлення міжпоколінного ефекту актуалізації-ретардації тютюнової поведінки;

дістали подальшого розвитку засоби психодіагностики функціонування сімейної системи при тютюнопалінні шляхом створення комплексу авторських методик дослідження тютюнової поведінки та її індивідуальної і сімейної детермінації;

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що

- розроблені методики (опитувальники «Вплив паління на сімейне функціонування», «Паління як заміщення психологічного голоду», «Мотивація відмови від паління», та анкету «Дослідження психологічних установок щодо паління») можна використовувати для *визначення* напрямів розвитку сімейної системи при тютюнопалінні у залежності від семантизації паління в сім'ї та *прогнозування* особливостей її функціонування, які пов'язані із фіксацією та ретардацією тютюнової поведінки; *діагностики* мотиваційно-потребової сфери курця у структурі комплексної терапії тютюнової залежності, а також *прогнозування* її ефективності; *розробки профілактичних та психокорекційних програм* спрямованих на системно-сімейний супровід відмови від паління;

- отримані результати можуть бути застосовані в різних галузях психологічної практики, зокрема для: *побудови методології* дослідження функціонування сімейної системи із соціально стерпними формами адиктивної поведінки відповідно до їх специфічних ознак; *організації діагностики* тютюнової поведінки та її сімейної детермінації з урахуванням етапу життєвого циклу сім'ї; *розробці та викладанні*

навчальних курсів із «Загальної психології», «Психології здоров'я», «Психології та психологічного супроводу сім'ї», «Психології адиктивної поведінки» та під час проходження науково-дослідної практики магістрів і аспірантів спеціальності «Психологія».

Результати дисертаційного дослідження, теоретико-методологічні положення концепції сімейної семантизації паління, практичні рекомендації щодо його психологічної діагностики апробовано та **впроваджено** у практичну діяльність з підтримки здоров'я сім'ї, профілактики тютюнопаління та пов'язаних з ним сімейних проблем Департаменту у справах сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради (довідка № 428, від 12.12.18), Харківської громадської організації «Збережемо Людину» (довідка № 37/001 від 09.01. 2019 р.), Громадської організації «Харківська міська спілка ветеранів Афганістану» (довідка № 217 від 16.01. 2019 р.), Психологічної служби Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка №01/10-371, від 12.10.18 р.), Психологічного центру Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/06, від 03.01.2019) та навчальний процес медико-соціономічного факультету Державного вищого навчального закладу «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика» (довідка № 40/01 від 13.09.18 р.), факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка №01/11-237, від 18.10.18 р.), кафедри психології факультету соціальних комунікацій Харківської державної академії культури (довідка № 21-43-19 від 29.09.18 р.), факультету соціальних наук Запорізького національного технічного університету (довідка № 04-11 / 02 – 2156 від 22.10.18 р.), кафедр психології та загальної психології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 68-18-786/1 від 17.10.2018 р.), кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/05, від 03.01.2019 р.), гуманітарного факультету Мукачівського державного університету (довідка № 2278 від 19.12.18 р.).

Повнота викладення матеріалів дисертації в публікаціях та особистий внесок у них автора. Основні положення дисертації відображено у 47 публікаціях, а саме: 1 одноосібній монографії; 1 зарубіжній статті у періодичних виданнях з психології з включених до наукометричних баз даних; 23 статтях у фахових виданнях з психології, з яких –1 фахова стаття, включена до наукометричної бази Web of Science, 9 фахових статей, включених до інших наукометричних баз; 1 вітчизняній статті, включеної у зарубіжних наукометричних баз; 5 статтях у інших наукових виданнях та 15 тезах доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій, 1 навчальному посібнику.

Особистий внесок здобувача у статті, написаній у співавторстві з Т.Б. Хомуленко «Interaction Between Parents and Adolescents in Families with Tobacco Addiction» полягає в організації експериментального дослідження, зборі і обробці отриманих результатів та формулюванні висновків; у статтях написаних з І.К. Соснім: «Теорія інтегрованої моделі психології сучасних преформованих подружніх стосунків» – у аналізі, узагальненні та систематизації підходів до подружніх стосунків; «Психологія інтерперсональних подружеских отношений в

молодой курящей семье» – у зборі емпіричного матеріалу, статистичному аналізі отриманих результатів та формулюванні висновків; «Вікові особливості психосемантики вітальних категорій у курців» – в організації експериментального дослідження, зборі та обробці отриманих результатів та формулюванні висновків; «Модифицированное воздействие табачной рекламы на общественное сознание» – в обробці отриманих результатів та формулюванні висновків; у статті написаній з А.О. Черновол-Ткаченко «Гендерні особливості конфліктогенних зон особистості старшокласників» – в розробці дизайну роботи, аналізі та інтерпретації зв'язків гендерної ідентичності із сімейними конфліктогенними зонами особистості; у статті написаній із Т.М. Корольовою «Взаємозв'язок між стилем сімейного виховання і агресивністю підлітка» – в організації дослідження та інтерпретації результатів батьківсько-дитячих взаємин в сім'ї; статті написаній із І.В. Сокурєнко «Психологічні особливості задоволеності шлюбом чоловіків та жінок» – в організації експериментального дослідження, та формулюванні висновків; у статті написаній з К.І. Фоменко «Психодіагностика мотивації відмови від паління» – в організації експериментального дослідження, зборі, обробці отриманих результатів та формулюванні висновків.

Апробація результатів дослідження відбувалася у доповідях та повідомленнях на Всеукраїнських, Міжнародних науково-практичних конференціях, круглих столах: Науково-практична конференція «Розвиток інноваційного середовища навчального закладу» (Харків, 14 травня 2009 р.); Науково-практичної конференції молодих вчених "Медицина XXI століття", (Харків, 26 листопада 2009 р.); XI Українська науково-практична конференція з міжнародною участю "Довженківські читання. Реалістичні цілі лікування та якість життя хворих наркологічного профілю", присвяченої 92-й річниці з дня народження Заслуженого лікаря України, Народного лікаря СРСР Олександра Романовича Довженка. (Харків, 12-13 квітня 2010 р.); Науково-практична конференція «Шляхи оновлення змісту та якості освіти» (Харків, 11 травня 2011 р.); Науково-практична конференція «Науково-методичне забезпечення якості освіти та його психологічний супровід» (Харків, 10 квітня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Харківська школа психології: спадщина і сучасність» (Харків, 19-20 жовтня 2012 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі» (Харків, 26-27 жовтня 2012 р.); I Міжнародна науково-практична конференція «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно - історичний підхід» (Харків, 18-19 жовтня 2013 року); Всеукраїнська науково-практична конференція «Ресурсне забезпечення якості освіти» (Харків, 9 березня 2014 р.); 20-та Всеукраїнська науково-практична конференція Української спілки психотерапевтів «Психотерапія в часи суспільних потрясінь», (Львів, 28-29 червня 2014р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» (Харків, 28-29 листопада 2014); Українська науково-практичної конференції з міжнародною участю «Довженківські читання: Редукція вживання алкоголю – нова наркологічна парадигма» (Харків, 7-8 квітня 2015 року); Міжнародної науково-практичної конференції «Социальная психология здоровья и современные информационные технологии» (Брест, 14 квітня 2015 року); Всеукраїнська науково-

практична конференція «Психолого-педагогічні та управлінські концепти розвитку сучасної освіти» (Харків, 23 квітня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Перспективні напрями наукових досліджень - 2015» (Братислава-Відень-Будапешт, 17-22 жовтня 2015 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Управлінські та психологічні аспекти професійної підготовки фахівців в умовах інноваційного розвитку освіти» (Харків, 20 квітня 2016 року); IV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства» (Одеса, 9-10 вересня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Pedagogy and Psychology in the age of globalization – 2016», (Будапешт, 16 жовтня 2016 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Гене́за буття особистості» (Київ, 20 грудня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Conference Proceedings» (Кельце, Республіка Польща, 28-29 грудня 2016 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін» (Суми, 16-17 лютого 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні наукові дослідження в сфері соціології, психології та політичних наук» (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 10–11 березня 2017 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 11 квітня 2017 р.); Друга Всеукраїнська літня школа з психології з міжнародною участю «Національні наукові психологічні школи: історія і сучасність» (Одеса, 3-7 червня 2017 р.); I Науково-практична конференція з профорієнтації та професійного вдосконалення психологів «Харківський осінній марафон психотехнологій» (28 жовтня 2017 р., м. Харків); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (16-17 лютого 2017 року, м. Суми); IV Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (22-23 лютого 2018 року, м. Суми); Міжнародна наукова конференція «Modernization of educational system: world trends and national peculiarities» (Kaunas, February 23, 2018.); III Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (10 квітня 2018 р., м. Харків); на засіданнях кафедри практичної психології ХНПУ імені Г.С. Сковороди (у 2016-2018 рр.).

Кандидатську дисертацію на тему «Порушення внутрішньосімейних відносин з розвитком співзалежності при наркопатології в сім'ї і способи їх психокорекції» було захищено у 2007 році (диплом № 046348 від 21.05.2008), її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, 16 додатків на 89 сторінках. Список використаних літературних джерел налічує 472 найменувань, з них 97 іноземною мовою. Повний обсяг дисертації 528 сторінок. Основний зміст викладено на 384 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність дослідження, проаналізовано стан наукової проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, методологічні основи та задачі

дослідження, наведено методи дослідження, зазначено експериментальну базу, розкрито наукову новизну, теоретичне й практичне значення здобутих результатів, подано відомості про наукові публікації, апробацію та впровадження результатів дослідження, особистий внесок здобувача.

У першому розділі – «Теоретичні підходи до дослідження проблеми сімейного функціонування в контексті тютюнопаління в сім'ї» – розкрито особливості паління як сімейної проблеми, розглянуто психологічні підходи до дослідження сім'ї як системи.

Основними підходами до дослідження феноменів тютюнопаління є медико-біологічний, що аналізує закономірності формування тютюнової залежності та її біологічну детермінацію; соціокультурний, що характеризує девіантність, соціальну контекстуальність та соціокультурну детермінацію через систему суспільних значень, ставлень, міфів, метафор та символів паління; психологічний, що розглядає тютюнову поведінку як наслідок психологічних дефіцитів та деформацій особистісного розвитку. Тютюнопаління розглядається в категоріях шкідливої звички (Р. О'Коннор, О.М. Маюров, Ч. Цитренбаум зі спів.), нікотинової залежності та тютюнової адиктивної поведінки (В.Ф. Левшин, В.Д. Менделевич, І.К. Сосін, О.І. Сперанська).

У межах основних психологічних теорій присутні положення, що можна застосувати до пояснення тютюнової поведінки: у психодинамічних теоріях тютюнова поведінка розглядається як деформація розвитку особистості; у біхевіоральній психології тютюнопаління є порушенням поведінки у результаті наслідків навчання та підкріплення; у когнітивних концепціях генеза паління пов'язана із ірраціональними дезадаптивними переконаннями, у діяльнісному підході паління – це помилково опрідечена потреба за механізмом зрушення мотиву на мету; екзистенційно-гуманістичний підхід розглядає адикцію загалом, і тютюнопаління зокрема – як наслідок блокування самоактуалізації. Отже, проблематика тютюнопаління та тютюнової залежності розкривається у психологічних дослідженнях здебільшого з позицій проблеми особистості. Втім, основною сферою життєдіяльності людини виступає сім'я. Включення тютюнової поведінки у життєвий простір сім'ї на тлі розповсюдження інформації про негативний вплив паління на курця та його найближче оточення, суспільних трансформацій толерантності щодо паління обумовлюють необхідність у детальному вивченні проблеми паління у сімейному контексті.

Сімейний контекст тютюнової поведінки доцільно аналізувати, інтегруючи системний підхід із положеннями символічного інтераціоналізму, функціонального, девелопменталістського та раціонально-емотивного та інших підходів до дослідження сім'ї. Перевага сімейно-системного підходу до вивчення паління як сімейної проблеми полягає в тому, що він дозволяє розглянути сім'ю на різних рівнях функціонування як цілісність, всі складові та процеси якої взаємозалежні та взаємообумовлені, і яка описується взаємодоповнюючими механізмами прагнення системи до збереження стабільності та прагнення до змін (Г. Бейтсон, М. Боуен, Д. Джексон, С. Мінухін, Дж. Хейлі). Розглядаючи сім'ю як систему, що здатна до самоорганізації, самостабілізації та саморегуляції, можна припустити, що паління вбудовується в систему сімейного функціонування.

На підставі узагальнення сучасних психологічних моделей сімейної системи (Г.Я. Варга, Н.І. Оліфіровіч, Д. Олсон, К.В. Седих, І.Ю. Хамітова, А.Б. Холмогорова, О.В. Черніков) доцільним виявляється вивчення наступних параметрів сімейного функціонування: структурних – сімейних підсистем, згуртованості, ієрархії, гнучкості, меж, організації, контролю, особливостей взаємостосунків; процесуальних – характеристик, пов'язаних з життєвим циклом сім'ї, комунікації та регуляторів сімейної системи; історичних – характеристик сімейного функціонування у вертикальному зрізі, соціокультурного контексту сімейної ідеології щодо паління, сімейної історії.

Системно-орієнтовані теорії сім'ї розглядають адикцію (на моделях алкогольної та наркотичної залежності) як «сімейну хворобу» - патологічний спосіб та результат підтримання сімейного гомеостазу в системі сімейних стосунків, визначають специфічні ознаки дисфункціональної сім'ї при адикції та доводять взаємозалежність адиктивної поведінки та системи сімейних взаємин (С.В. Березін, Е.Г. Ейдемільер, А. Канніхт та Р. Кляйн, К.С. Лісецький, В.Д. Москаленко, К.В. Седих, М.Д. Стентон). Існуючі дослідження паління у сімейному контексті є фрагментарними та не враховують системні характеристики функціонування сім'ї. В якості сімейних чинників вживання тютюну, здебільшого в структурі підліткового паління, вказуються дефекти батьківського виховання (П.В. Дик, J. Cano, S. Jackson et al.), дефіцит комунікації, низький рівень згуртованості та взаємної підтримки в сім'ї (P. Amato). Приналежність тютюнопаління до адиктивних форм поведінки дозволяє зробити припущення про те, що тютюнопаління як стійкий поведінковий патерн, модифікує функціонування сімейної системи. На відміну від алкогольної та наркотичної, для тютюнової адикції характерною є відсутність важких деструкцій особистості та грубих порушень поведінки курця, а також повільний та віддалений характер розладів здоров'я пов'язаних з палінням, що визначає більшу соціальну толерантність до паління ніж до інших хімічних адикцій. Тому модель функціонування сім'ї з хімічною адикцією (алкогольною або наркотичною) не може бути механічно перенесена на функціонування сімейної системи при тютюнопалінні.

У другому розділі – «Концептуально-методологічні та організаційні засади дослідження функціонування сімейної системи при тютюнопалінні» – наведено концептуальні та методологічні засади; обґрунтовано методи та описано етапи емпіричного дослідження; подано характеристику досліджуваних.

Трактування паління як сімейної проблеми обумовлює необхідність вивчення феноменів функціонування сімейної системи при тютюнопалінні та сімейних чинників усталення та ретардації тютюнової поведінки в сім'ї. Пояснювальним принципом варіативності функціонування сімейної системи при тютюнопалінні є представлена у дослідженні *концепція сімейної семантизації паління*, яка ґрунтується на інтеграції сімейно-системного підходу із положеннями символічного інтеракціонізму, конструктивізму та когнітивно-поведінкової психології.

Основні концептуальні положеннями дослідження:

Сімейна система при тютюнопалінні розглядається як відкрита цілісна система, що функціонує на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях та характеризується взаємозалежністю та взаємообумовленістю всіх її складових та

процесів (рис. 1). На макрорівні сімейного функціонування враховується тютюнова поведінка родичів попередніх поколінь, ставлення до паління в сімейній історії та міжпоколінна сімейна трансляція патернів тютюнової поведінки; на мікрорівні розглядаються структурно-змістовні особливості нуклеарної сімейної системи при тютюнопалінні; індивідуальний рівень функціонування сім'ї при тютюнопалінні виявляється у тютюновій поведінці її членів у зв'язку з системно-сімейними характеристиками.

Категорія «тютюнова сім'я» визначається як сім'я, в якій паління існує та зберігається як стійкий поведінковий патерн одного або декількох членів сім'ї, що обумовлює сімейне функціонування. Тютюнообумовлене функціонування сімейної системи – процес та результат вбудовування паління в структурні, процесуальні та трансгенераційні аспекти сімейної системи в формі актуальних патернів поведінки, стереотипних циркулярних комунікативних послідовностей та сімейних когнітивно-емоційних утворень.

Під сімейною семантизацією паління ми розуміємо процес та результат надання сенсу палінню у картині світу членів сім'ї і його символізації в системі сімейного функціонування. Семантизація паління у системі сімейного функціонування має рівневий характер та знаходиться у тісному зв'язку із соціокультурним контекстом.

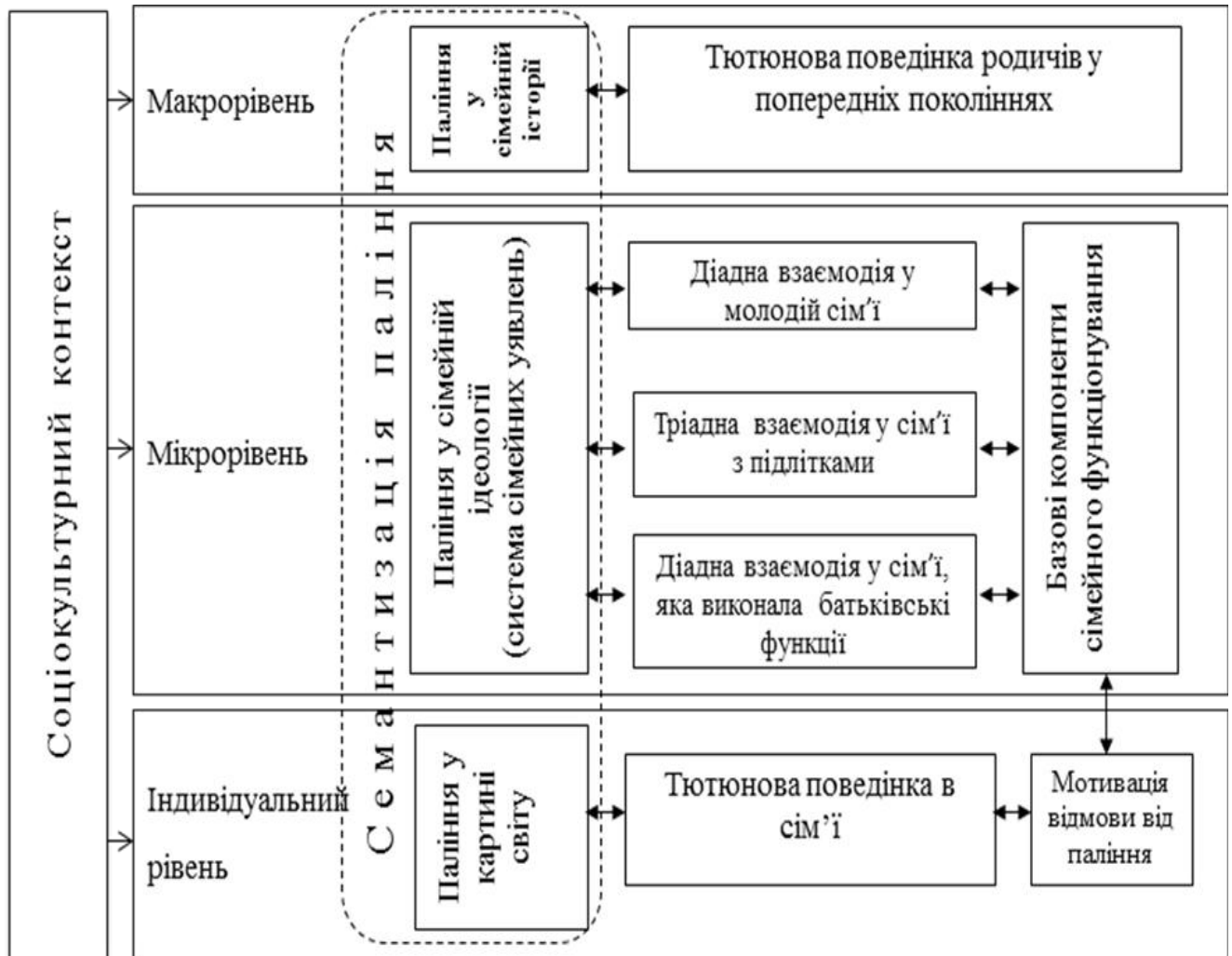
На *макрорівні сімейного функціонування* семантизація паління обумовлена представленістю паління в сімейній історії, тобто патернами тютюнової поведінки родичів попередніх поколінь, асоціативним зв'язуванням паління з ситуативним контекстом та статусно-рольовими позиціями родичів-курців, а також традиціями ставлення до паління. Сімейні когнітивно-емоційні утворення – це ставлення, уявлення, установки, стереотипи, система сенсів щодо паління, які через асиміляцію та акомодацию соціокультурного контексту в формі конструктів сімейної історії мають програмуючий вплив та транслюються від покоління до покоління.

Міжпоколінна трансляція патернів тютюнопаління пов'язана із формуванням сімейних норм та правил щодо паління, які на рівні нуклеарної сім'ї (*мікрорівні сімейного функціонування*) мають вигляд уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій, переконань та установок щодо дозволу, обмежень або табування (вікового, статевого, рольового, статусного та ін.) паління. Уявлення про вплив паління на функціонування сім'ї взаємообумовлюють сімейну регуляцію, а також феномени використання паління в сім'ї. Значення та сенси, що надаються палінню, взаємообумовлюють систему діадної та тріадної взаємодії у нуклеарній сім'ї.

Індивідуальний рівень сімейної семантизації паління відображується у особистісних когнітивно-емоційних утвореннях у картині світу особистості (у психосемантичній репрезентації паління, образі життя «тютюнової сім'ї», установках щодо паління у зв'язку із загальними ірраціональними установками та базисними переконаннями), що обумовлюють та моделюють патерни поведінки.

Процесуальний аспект сімейного функціонування при тютюнопалінні на мікрорівні розкривається в особливостях сімейної системи на різних етапах життєвого циклу сім'ї відповідно до її актуальних завдань: для молодого сім'ї – взаємна адаптація, для сім'ї з підлітками – перебудова батьківсько-дитячих

стосунків, для сімей, які виконали батьківську функцію – відновлення безпосередньої діадної взаємодії.

Рис. 1. Концептуальна рівнева модель функціонування сімейної системи при тютюнопалінні

Адаптаційний зміст функціонування сімейної системи дозволяє характеризувати паління з позицій хибного способу вирішення сімейних завдань. Тютюнова поведінка вбудовується у сімейне функціонування на всіх рівнях у якості патерну комунікації, що має символічний зміст. Варіативність такої «вбудованості» взаємообумовлена протиріччям між уявленнями про вплив паління на реалізацію сімейних функцій та тютюнопалінням в сім'ї, а також динамікою життєвого циклу сім'ї та актуалізацією відповідних завдань етапу.

Паління може виконувати різноманітні функції в сім'ї – сигнальну, символічну, копінгову; використовуватися як комунікативна метафора у вигляді символізації почуттів, експресія яких блокована у сім'ї; як частина циркулярної комунікативної послідовності інтеракцій; як засіб каналізації негативних емоцій, скидання сімейної напруги, зміщення конфлікту, реалізації влади, гніву, опосередкування сімейної комунікації, перетворення внутрішньоособистісного

конфлікту у міжособистісний; а також виконувати морфостатичну та морфогенетичну функції.

Механізмом маніфестації та фіксації тютюнопаління виступає синергія взаємних впливів суб'єктивної семантика паління, психологічних дефіцитів та дисфункціональності сімейної системи (рис. 2). Суб'єктивна семантика паління визначається як система сенсів та індивідуальних коннотативних значень, яка є результатом асиміляції образу паління у соціумі та ставлення до паління у сім'ї та зафіксована у вигляді когнітивно-емоційних утворень щодо паління у картині світу особистості.

Рис. 2. Сімейнообумовлений механізм маніфестації та фіксації тютюнової поведінки

Суб'єктивна семантика програмує формування очікувань від паління, тобто приписування дії тютюну «особливих» функцій як у персональному (компенсаторні очікування), так і у сімейному (очікування у сімейній взаємодії) просторі та може провокувати паління. За умов дисфункціональності сімейної системи на тлі загострення психологічного дефіциту, виникає переживання незадоволеності, для редукції якої необхідним стає пошук засобів подолання психологічного дискомфорту. Сукупний вплив пошуку засобів подолання психологічного дискомфорту, очікувань компенсації психологічних дефіцитів та очікувань від паління у сімейній взаємодії призводить до маніфестації паління як спроби перевірити ці очікування та подальшої його фіксації за принципами «самоздійснюваного пророцтва», самоіндукції та специфічного сприйняття і інтерпретації ситуацій.

Загальна вибірка дослідження включала 506 сімей, з яких 356 повних нуклеарних сімей (846 респондентів), до складу яких входить принаймні один курець, та 150 повних нуклеарних сімей без тютюнопаління (350 респондентів).

Всього у дослідженні прийняли участь 1298 респондентів у віці від 14 до 65 років. Усі досліджувані сім'ї не мали значних соціальних проблем та актуальних ненормативних сімейних стресорів. Досліджувані сім'ї належали до трьох категорій, що відповідають етапам життєвого циклу сім'ї – 159 молодих сімей до народження первістка (318 респондентів), 184 сім'ї із підлітками (552 респонденти) та 163 сім'ї, які виконали батьківську функцію (326 респондентів).

Комплекс методів психодіагностики *суб'єктивної семантики паління у сім'ї* містив: фокусовану на палінні генограму для визначення особливостей сімейної історії та ставлення до паління та опитування для виявлення міжпоколінної сімейної трансляції паління; авторську методику «Вплив паління на сімейне функціонування»; авторську анкетну методику «Дослідження психологічних установок щодо паління»; методику діагностики ірраціональних установок А. Елліса; опитувальник базисних переконань Р. Янов-Бульман, в адаптації О. Кравцової; методи загального семантичного диференціалу для визначення місця та смислової наповненості категорій «паління», «Я» та «сім'я» у семантичному просторі; спеціальний семантичний диференціал «Образ життя» для визначення репрезентації образу життя сім'ї курця («тютюнової сім'ї»). *Авторська методика «Вплив паління на сімейне функціонування»* дозволяє визначити характер уявлень про вплив паління (парадоксальний, негативний перешкоджаючий або нейтральний супроводжуючий) на реалізацію окремих функцій сім'ї: 1) господарчо-побутова, 2) виховна, 3) сексуально-еротична, 4) емоційна, 5) духовного (культурного) спілкування та 6) первинного соціального контролю. Величина альфа Кронбаха для 24 пунктів становить 0,819, тест-ретестова надійність $r=0,732$. *Авторська анкетна методика «Дослідження психологічних установок щодо паління»* включає 24 твердження про паління, 12 з яких правдиві, 12 – хибні, а саме: 1) твердження умовного типу «антитютюнова соціальна реклама», 2) твердження типу «міфи про позитивні сенси паління», 3) твердження типу «науковий факт». Анкета має високу тест-ретестову надійність ($r=0,89$).

Методики дослідження функціонування сімейної системи при тютюнопалінні. Універсальні параметри сімейного функціонування було досліджено за методиками діагностики психологічного клімату сім'ї «Біополе сім'ї» В.В. Бойка; шкалою ставлення до сім'ї з методики «Незавершених речень» Сакса-Леві; Faces-3 Д.Х. Олсона, Дж. Портнера та І. Лаві в адаптації Е.Г. Ейдемільера зі співавторами; шкали сімейного оточення Р.Х. Мус в адаптації С.Ю. Купріянова; «Сімейно обумовлений стан» Е.Г. Ейдемільера та В.В. Юстицькіса. У роботі використовувалися методики, специфічні для дослідження сімейної системи на різних етапах її життєвого циклу. Для діадної структури в молодих сім'ях та сім'ях, які виконали батьківську функцію використовувалися методика вимірювання психологічної дистанції (О.І. Медведська, Т.А. Заєко), опитувальник партнерських стосунків (Б. Урса та П. Майнрада), методика «Розуміння, емоційне тяжіння, авторитет» О.М. Волкової. Дослідження подружніх стосунків молоді сім'ї додатково включало методику триангулярна шкала кохання Р. Стернберга. Для дослідження специфіки сімейного функціонування в сім'ях з підлітками використовувалася методика «Взаємодія батько-дитина» І.М. Марковської у відповідному варіанті.

Комплекс методів дослідження тютюнової поведінки особистості містить методики оцінки ступеню ніотинової залежності К. Фагерстрема, діагностики мотивів паління Д. Хорна, авторські методики, спрямовані на визначення особливостей заміщення психологічного голоду та мотивації відмови від паління. *Авторська методика «Тютюнопаління як заміщення психологічного голоду»* містить шість шкал: сенсорний голод, голод за визнанням, голод контакту, сексуальний та структурний голод, голод за інцидентами. Величина альфа Кронбаха для шкали із 36 тверджень склала 0,835, тест-ретестова надійність $r=0,768$. *Авторський опитувальник «Мотивація відмови від паління»*, у структурі якого виділяються компоненти автономної (внутрішньої), інтроєктованої, екстернальної (зовнішньої) та амотивації (негативної мотивації). Величина альфа Кронбаха для опитувальника із 16 запитань склала 0,821, тест-ретестова надійність $r=0,712$.

У третьому розділі – «Семантизація паління на різних рівнях функціонування сімейної системи» – розкрито особливості репрезентації паління у сімейній історії, системі сімейних уявлень та в індивідуальній картині, визначено психологічні закономірності міжпоколінної сімейної трансляції патернів тютюнової поведінки, показано варіативність уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій, їх роль у психологічному кліматі сім'ї та зв'язок з базовими компонентами сімейного функціонування при тютюнопалінні.

Репрезентація паління у *сімейній історії* представлена типологічними профілями ставлення до тютюнової поведінки, які утворені поєднанням представленості родичів-курців попередніх поколінь та конфігурації сімейних стосунків з ними, а саме:

1. «Дистанційоване ставлення» (20% генограм): порівняно низько представлено паління в сімейній історії, фігури родичів-курців здебільшого не є об'єктом ідентифікації або ідеалізації, стосунки з родичами-курцями та ставлення до них характеризується віддаленістю та безконфліктністю внаслідок великої психологічної дистанції). У межах профілю представлені семантизація паління, що репрезентує сімейну ідеологію паління, характеризується темами шкоди паління (20,4%), відмови від паління (20,4%), шкоди пасивного паління (14,8%), побутових незручностей, пов'язаних з палінням (11,1%), табування жіночого паління (9,3%), паління у важких обставинах (7,4%), паління як атрибуту свята (5,6%), ознаки дорослості та мужності (5,6%), суб'єктивного асоціювання паління з хворобами родичів (3,7%), паління як символу свободи (1,9%).

2. «Суперечливе ставлення» (47% генограм): представленість паління серед родичів відносно висока, стосунки з родичами-курцями середнього ступеня близькості, але надмірної конфліктності, фігури родичів-курців виступають об'єктами ідеалізації та ідентифікації респондентів. Згадуванні теми, пов'язані з палінням, за частотою представлені рівномірно ($\chi^2_{\text{Емп}}=6,16, p>0,05$).

3. «Ліберальне ставлення» (33% генограм): висока представленість паління в сімейній історії поєднується зі стосунками позитивного спектру (близькі з низькою конфліктністю та низькою дистантністю взаємин) із родичами-курцями, фігури родичів-курців виступають об'єктами прихильності, ідентифікації та ідеалізації. Теми паління у генограмах представлені за частотою згадування нерівномірно: відмова від паління (14,6%), паління у важких обставинах (13,9%), паління як

атрибут свята (12,6%), паління як символ свободи (11,9%), шкода паління (11,9%), шкода пасивного паління (9,9%), суб'єктивне асоціювання паління з хворобами родичів (9,3%), паління як ознака дорослості та мужності (6,6%), побутові незручності пов'язані з палінням (5,3%), табування жіночого паління (4,0%)

У сімейній історії курців типи ставлення до паління розподілилися наступним чином ($\chi^2_{\text{Емп}}=10,52$, $p<0,01$) – дистанційоване (6,5%), суперечливе (41,9%), ліберальне (51,6%), в осіб, які палять ситуативно, типи ставлення до паління мають нерівномірний розподіл ($\chi^2_{\text{Емп}}=9,56$, $p<0,01$): дистанційоване (11,1%), суперечливе (59,3%), ліберальне (29,6%), а в осіб, які не палять – рівномірно ($\chi^2_{\text{Емп}}=4,22$, $p>0,05$): дистанційоване (44,4%), суперечливе (40,7%), ліберальне (14,8%).

Міжпоколінна трансляція тютюнової поведінки в сім'ях курців є вищою за лінією матері, чия тютюнова поведінка є результатом відтворення паління її батьків, а також її шлюбної асортативності у результаті інтерналізації чоловічих фігур в образі шлюбного партнера. У курців виявляється паління батьків та сиблінгів – сестер та братів виявляє прийнятність паління в сімейній ідеології курців. У сім'ях осіб, які палять ситуативно, інтенсивність сімейної міжпоколінної трансляції тютюнової поведінки вище за лінією батька, при цьому його шлюбний вибір пов'язаний з інтерналізацією материнської фігури, передбачає дружину, яка не палить. В сімейній ідеології ситуативних курців властиві більш жорсткі обмеження дозволу паління (сімейна роль, ієрархічний статус, емоційне та просторове віддалення та ін.), тому процес трансляції виявляє зсув від нуклеарної сім'ї до більш широкого сімейного кола. Для осіб, які не палять, характерною є менша представленість паління у попередніх поколіннях, з перевагою чоловіків-курців, загальне негативне ставлення до паління у сімейній ідеології, табування жіночого паління.

Функціонування сімейної системи опосередковано картиною світу її членів, зокрема протиріччями в уявленнях про вплив паління на сімейне функціонування. Уявлення про вплив паління на сімейне функціонування виконує функції опосередкування сприйняття та інтерпретації навколишньої дійсності, взаємообумовлює сімейні гомо- та гетеростатичні процеси та регуляцію сімейної системи. В сім'ях із тютюнопалінням уявлення про вплив паління на сімейне функціонування характеризуються визнанням паління як безумовно негативного виховного фактору та нейтральністю ставлення в інших сферах сімейного життя. В сім'ях без тютюнопаління виявляється переконання про помірний негативний вплив паління на всі сімейні функції із пріоритетом виховної ($t=9,26$, $p\leq 0,001$) та господарсько-побутової функцій ($t=-12,25$, $p\leq 0,001$) як порушених у наслідок паління в сім'ї. Уявлення про вплив паління на сімейне функціонування виявляють специфічність відповідно до етапу життєвого циклу сім'ї.

Було встановлено типи уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій (рис. 3-5). Незалежно від етапу життєвого циклу сім'ї виділяються парастатичний та негативний типи уявлень, які мають нерівномірний розподіл у залежності від тютюнового статусу сім'ї.

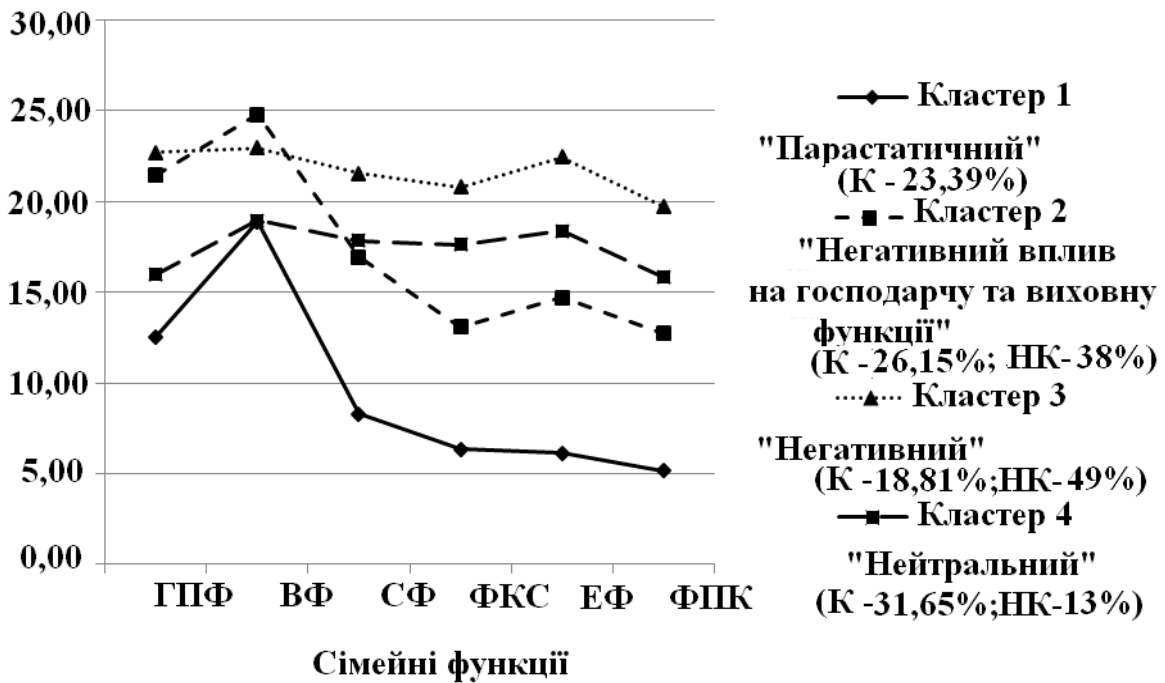

Рис.3. Профілі уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій в молодих сім'ях.

Примітки ту і далі: К – сім'ї із тютюнопалінням, НК – сім'ї без тютюнопаління; ГПФ - господарчо-побутова функція, ВФ - виховна функція, СФ - сексуально-еротична функція, ФДФ - функція духовного спілкування, ЕФ - емоційна функція, ФСК - функція соціального контролю.

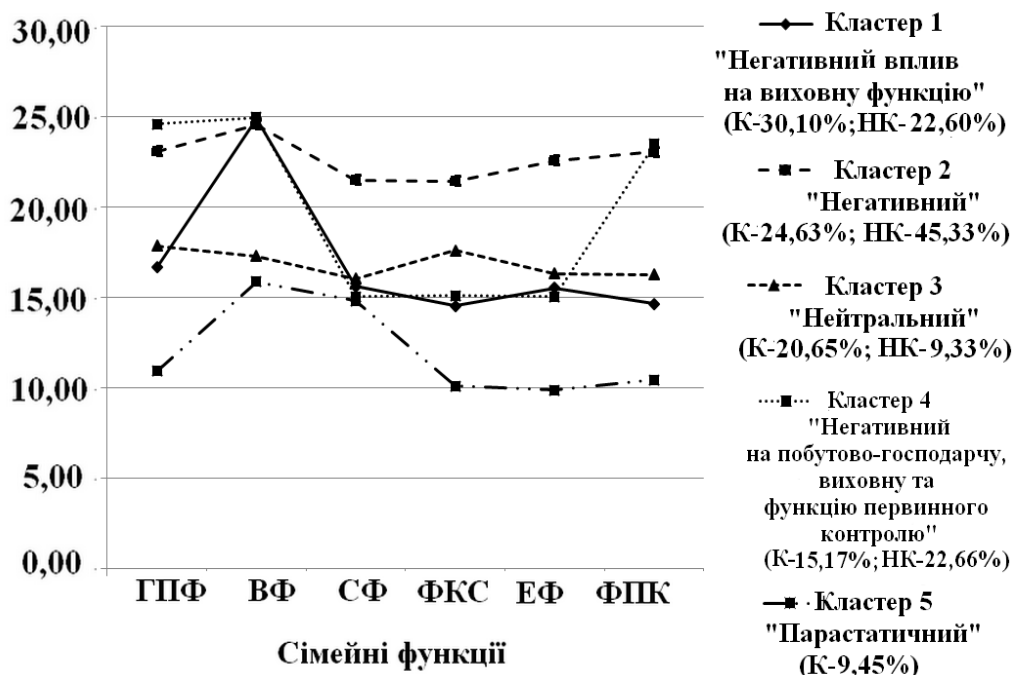
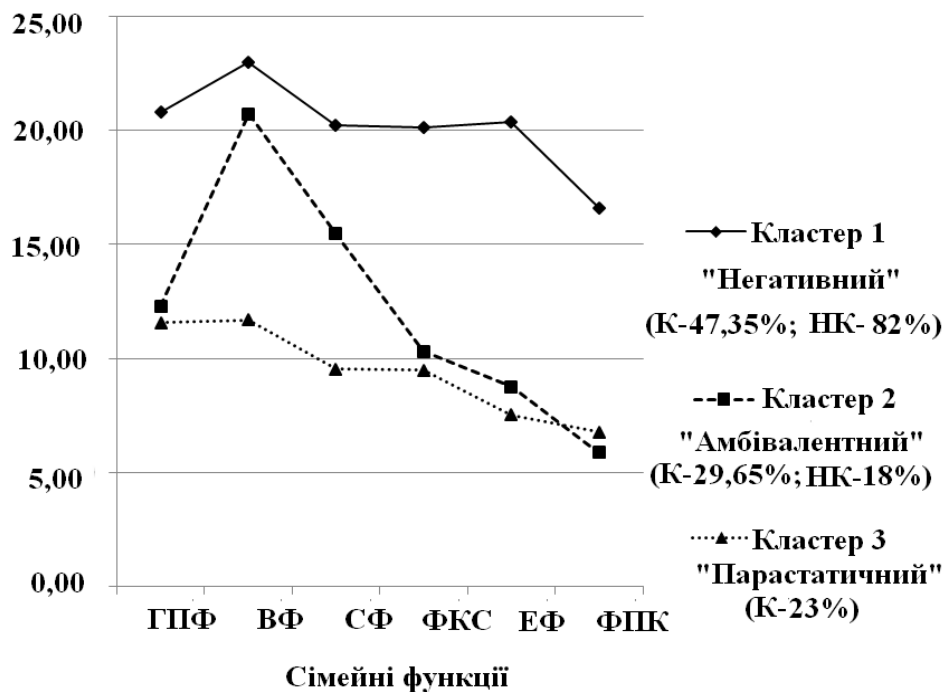

Рис. 4. Профілі уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій в сім'ях з підлітками

Рис. 5. Профілі уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій в подружжях, які виконали батьківську функцію

Визначено, що сімейний психологічний клімат як інтегральна характеристика сімейного функціонування виявляється залежним від протиріччя між уявленнями про вплив паління на сімейне функціонування та наявністю курців. В молодій сім'ї при тютюнопалінні істотним фактором погіршення сімейного психологічного клімату є уявлення про негативний вплив паління на реалізацію виховної та господарчо-побутової функцій ($F=7,31$, $p<0,001$), в сім'ях з підлітками – на господарчо-побутову, виховну та функцію первинного соціального контролю ($F=13,60$, $p<0,001$), в сім'ях, що виконали батьківську функцію недиференційовані уявлення про негативний вплив паління на реалізацію сімейних функцій ($F=10,60$, $p<0,001$). Сімейне функціонування при тютюнопалінні обумовлено не прямим впливом тютюнової поведінки членів сім'ї, а модальністю уявлень про такий вплив.

Визначено чотири базові компоненти функціонування сімейної системи при тютюнопалінні в сім'ї (73,2% дисперсії):

1) незадоволеність сімейним функціонуванням, представлена показниками глобальної сімейної незадоволеності (0,896), нервово-психічної напруги (0,887) і сімейної тривоги (0,859), незадоволеності сімейним функціонуванням як результатом розходження між актуальним и бажаним сімейним гомеостазом (0,811), психологічного клімату сім'ї (-0,736);

2) неконгруентність у сімейних стосунках, що характеризується показниками ставлення до сім'ї (-0,971) та експресивності (-0,968);

3) сімейну лояльність, подану через показники сімейної згуртованості (0,760), організації в сім'ї (0,597) та конфліктності сімейних стосунків (-0,837);

4) керованість сімейної системи, що характеризується контролем в сім'ї (0,824), загальним впливом паління на сімейне функціонування (0,650) та організації в сім'ї (0,459).

Виділені базові компоненти функціонування сімейної системи при тютюнопалінні корелюють з уявленнями про негативний вплив паління на реалізацію окремих сімейних функцій (таблиця 1).

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки базових компонентів сімейного функціонування із уявленнями про вплив паління на сімейні функції

Базові компоненти сімейного функціонування	Уявлення про ступень негативного впливу паління на сімейні функції					
	Господарчо-побутова функція	Виховна функція	Сексуально-еротична функція	Функція духовного спілкування	Емоційна функція	Функція соціального контролю
Незадоволеність сімейним функціонуванням	0,303***	0,335***	0,298***	0,240***	0,265***	0,222***
Неконгруентність у сімейних стосунках	0,134***	0,082*	0,137***	0,161***	0,188***	0,113**
Сімейна лояльність	-0,172***	-0,178***	-0,199***	-0,194***	-0,192***	-0,144***
Керованість сімейної системи	0,564***	0,562***	0,573***	0,559***	0,564***	0,591***

Примітка: * кореляції при $p < 0,05$; ** - при $p < 0,01$, *** - при $p < 0,001$

Отже, наявність протиріччя між природним позитивним ставленням до своїх близьких і сім'ї загалом та загально відомими фактами про шкоду паління породжує психологічний дискомфорт та потребує внутрішніх зусиль, спрямованих на відновлення балансу за рахунок змін у системі переконань та установок. Усунення такого дисбалансу відбувається або шляхом лібералізації ставлення до паління в сім'ї або трансформації внутрішньоособистісного когнітивного конфлікту у сімейний.

В *індивідуальній картині світу* незалежно від тютюнового статусу досліджуваних існує тип «установки про позитивні сенси паління» (35,9 % досліджуваних). Для курців більш характерне неадекватне сприйняття паління з одночасною вірою в міфи та відкиданням шкоди, для осіб, які палять ситуативно, – неадекватність сприйняття паління зі спотворенням установок, або вбік перебільшення позитивних сенсів, або вбік ігнорування шкоди, для осіб, які не палять – домінування більш адекватного сприйняття та ставлення до паління.

Встановлено, що неадекватність установок щодо паління співвідноситься із загальною ірраціональністю мислення незалежно від тютюнового статусу, що виявляє їх високу потенційність для тютюнопаління ($F=0,75$, $p > 0,05$). Фрустраційна толерантність зніжується за умов поєднання віри в міфи про паління, відкидання його шкоди із постійним або ситуативним палінням ($F=4,00$, $p < 0,001$).

Поєднання типу установок щодо паління та тютюнового статусу позначається на базисних переконаннях. Інтегральне переконання про зниження почуття психологічної безпеки на тлі установок про позитивні сенси паління може

провокувати тютюнопаління як результат проєкції психологічних очікувань ($F=9,34$, $p<0,001$).

Категорія «паління» у системі суб'єктивних значень курців характеризується підвищеними показниками оцінки, сили, активності, а також семантичною близькістю з категоріями «Я» та «сім'я», що вказує на індивідуальну та сімейну ідентифікацію з палінням. У картині світу осіб, що не палять та не мають в своїх сім'ях курців, категорія «паління» набуває безумовно негативного значення, а семантично близькі категорії «Я» та «сім'я» – позитивного. Досліджувані, які палять ситуативно, проявляють у семантичному просторі дистанцію між категорією «паління» та семантично близькими категоріями «Я» та «сім'я», при цьому значення паління є амбівалентним – негативно оцінюваним при високій емоційній значущості та потенційності.

У системі уявлень курців образ життя «тютюнової сім'ї» є парадоксальним та характеризується в категоріях «іраціональний – веселий» та «активний – самодостатній». Система уявлень про образ життя сім'ї курця ситуативних курців представлена двома диспропорційними кластерами, більший з яких «активний – цілісний» є однорідним і характеризує веселий і легкий спосіб життя сім'ї курця, а другий «іраціональний – егоїстичний» включає негативні характеристики – негідний, непривабливий і негативний. Образ життя сім'ї курця, на думку тих, хто не палить, наповнений негативним змістом – є малорухливим, узалежненим, безглуздим, несправжнім, виявляє ворожість, конфліктність та агресивність, хоча і є демократичним.

У четвертому розділі – «Особливості сімейного функціонування на різних етапах життєвого циклу сім'ї при тютюнопалінні» – розкрито процесуальні особливості сімейної системи на різних етапах життєвого циклу із тютюнопалінням загалом та з різними типами уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій.

На всіх етапах життєвого циклу сім'ї при тютюнопалінні виявлено високу частоту роз'єднано-гнучкого типу сімейної системи із ознаками порушень емоційної близькості. В молодих сім'ях домінує роз'єднано-структурований тип сімейної системи (25,3%), в сім'ях з підлітками – роздільно-хаотичний (20,1%) та роз'єднано-гнучкий (19,7%), в сім'ях, які виконали батьківську функцію – роз'єднано-гнучкий (16,4%) та роздільно-ригідний (15,5%) типи сімейної системи.

Управління сімейною системою при тютюнопалінні за параметрами організації та контролю більш структуроване, ієрархічне та стає на етапах сім'ї з підлітками та сім'ї, яка виконала батьківську функцію ($F=11,19$ і $F=34,68$, $p<0,001$). У сімейних стосунках на всіх етапах життєвого циклу сім'ї виявлено знижену згуртованість та експресивність і підвищену конфліктність відносно нормативних значень. Згуртованість має найменшу вираженість на етапі сім'ї, яка виконала батьківську функцію, найбільшу – на етапі сім'ї з підлітками ($F=34,48$, $p<0,001$). Експресивність найнижча на етапі молодого сім'ї, найвища – на етапі сім'ї з підлітками та сім'ї, яка виконала батьківську функцію ($F=9,51$, $p<0,001$). Найвищу конфліктність зафіксовано в сім'ях з підлітками ($F=17,37$, $p<0,001$). Ставлення до сім'ї більш позитивне на кожному наступному етапі життєвого циклу сім'ї ($F=30,51$, $p<0,001$). Сімейнообумовлені нервово-психичне напруження ($F=5,93$, $p<0,005$) та тривога

($F=4,02$, $p<0,05$) більше виражені на кожному наступному етапі життєвого циклу сім'ї, але не досягають рівня, що обумовлює стійкий психотравматичний вплив цих станів.

На основі дискримінантної моделі для кожного типу уявлень про вплив паління на сімейне функціонування в молодій сім'ї було побудовано класифікаційні рівняння, які можна використовувати для характеристики сімейного функціонування при різних типах уявлень про вплив паління на сімейне функціонування у молодій сім'ї із тютюнопалінням та для прогнозування функціонування таких сімей:

Уявлення про парастатичний вплив паління на сімейне функціонування = 0,107
 Незадоволеність сімейним функціонуванням +0,037 Сімейна лояльність -5,978
 Керованість сімейної системи +0,388 Близькість в коханні +0,990 Пристрасть в коханні +0,416
 Комунікація у партнерських стосунках +0,799 Подружнє розуміння +0,721
 Подружній авторитет – 37,548 (вільний член).

Уявлення про негативний вплив паління на господарчу та виховну функцію = 3,068
 Незадоволеність сімейним функціонуванням -1,666 Сімейна лояльність +0,132
 Керованість сімейної системи -0,486 Близькість в коханні -0,268 Пристрасть в коханні +0,280
 Комунікація у партнерських стосунках +0,932 Подружнє розуміння +0,657
 Подружній авторитет – 30,188 (вільний член).

Уявлення про негативний вплив паління на сімейне функціонування = 4,517
 Незадоволеність сімейним функціонуванням -2,392 Сімейна лояльність +1,516
 Керованість сімейної системи -0,339 Близькість у коханні -2,064 Пристрасть у коханні +0,096
 Комунікація у партнерських стосунках +0,921 Подружнє розуміння +0,631
 Подружній авторитет – 27,893 (вільний член).

Уявлення про нейтральний вплив на сімейне функціонування = 1,758
 Незадоволеність сімейним функціонуванням -1,562 Сімейна лояльність -1,669
 Керованість сімейної системи -0,289 Близькість у коханні -0,587 Пристрасть у коханні +0,473
 Комунікація у партнерських стосунках +1,030 Подружнє розуміння +0,778
 Подружній авторитет – 37,040 (вільний член).

На основі дискримінантної моделі для кожного типу уявлень про вплив паління на сімейне функціонування для сімей з підлітками було побудовано класифікаційні рівняння:

Уявлення про негативний вплив паління на виховну функцію = 3,133
 Незадоволеність сімейним функціонуванням +0,545 Неконгруентність у сімейних стосунках -3,054
 Сімейна лояльність +4,199 Керованість сімейної системи +2,514 Батьківська вимогливість +0,622
 Батьківська суворість +1,834 Батьківський контроль + 0,041 Емоційна близькість у батьківсько-підліткових стосунках +19,952
 Батьківське прийняття +3,858 Згода +7,905 Авторитетність батьків -1,425
 Задоволеність у батьківсько-підліткових стосунках –288,632 (вільний член).

Уявлення про негативний вплив паління на сімейне функціонування = 4,419
 Незадоволеність сімейним функціонуванням +0,793 Неконгруентність у сімейних стосунках -3,380
 Сімейна лояльність +6,216 Керованість сімейної системи +5,673 Батьківська вимогливість +0,666
 Батьківська суворість +1,512 Батьківський контроль +0,002 Емоційна близькість у батьківсько-підліткових стосунках +19,950

Батьківське прийняття +1,886 Згода +7,389 Авторитетність батьків -1,678
Задоволеність у батьківсько-підліткових стосунках – 291,361 (вільний член).

Уявлення про нейтральний вплив паління на сімейне функціонування = 1,821
Незадоволеність сімейним функціонуванням -0,391 Неконгруентність у сімейних
стосунках -2,504 Сімейна лояльність +2,649 Керованість сімейної системи +2,185
Батьківська вимогливість +0,652 Батьківська суворість +0,602 Батьківський
контроль -0,269 Емоційна близькість у батьківсько-підліткових стосунках +20,519
Батьківське прийняття +3,800 Згода +8,569 Авторитетність батьків -0,730
Задоволеність у батьківсько-підліткових стосунках – 291,307 (вільний член).

*Уявлення про негативний вплив паління на побутово-господарчу, виховну та
функцію первинного контролю* = 3,648 Незадоволеність сімейним функціонуванням
-0,072 Неконгруентність у сімейних стосунках -3,194 Сімейна лояльність +5,456
Керованість сімейної системи +5,107 Батьківська вимогливість +0,667 Батьківська
суворість +1,142 Батьківський контроль -0,113 Емоційна близькість у батьківсько-
підліткових стосунках +20,270 Батьківське прийняття +2,651 Згода +7,704
Авторитетність батьків -1,702 Задоволеність у батьківсько-підліткових стосунках –
294,446 (вільний член).

Уявлення про парастатичний вплив паління на сімейне функціонування = 1,065
Незадоволеність сімейним функціонуванням -0,645 Неконгруентність у сімейних
стосунках -1,860 Сімейна лояльність -0,370 Керованість сімейної системи +1,397
Батьківська вимогливість + 1,273 Батьківська суворість -0,501 Батьківський
контроль -0,158 Емоційна близькість у батьківсько-підліткових стосунках +20,009
Батьківське прийняття +4,341 Згода +8,387 Авторитетність батьків -0,323
Задоволеність у батьківсько-підліткових стосунках – 279,179 (вільний член).

На основі дискримінантної моделі для кожного типу уявлень про вплив паління
на сімейне функціонування для сімей, які виконали батьківську функцію, було
побудовано класифікаційні рівняння:

Уявлення про негативний вплив паління на сімейне функціонування = 0,699
Незадоволеність сімейним функціонуванням +3,650 Неконгруентність у сімейних
стосунках -1,383 Сімейна лояльність +1,015 Керованість сімейної системи +0,980
Подружній авторитет – 55,573 (вільний член).

Уявлення про амбівалентний вплив паління на сімейне функціонування = -0,911
Незадоволеність сімейним функціонуванням +2,842 Неконгруентність у сімейних
стосунках -0,798 Сімейна лояльність -0,893 Керованість сімейної системи +1,256
Подружній авторитет – 60,530 (вільний член)

Уявлення про парастатичний вплив на сімейне функціонування = -2,416
Незадоволеність сімейним функціонуванням +3,027 Неконгруентність у сімейних
стосунках -0,074 Сімейна лояльність -4,406 Керованість сімейної системи +1,307
Подружній авторитет – 67,305 (вільний член).

**У п'ятому розділі – «Психологічні особливості тютюнової поведінки у
сім'ї»** – визначено структуру та типологічні профілі тютюнової поведінки, її сімейні
кореляти, а також індивідуальну та сімейну детермінацію мотивації відмови від
паління.

Тютюнова поведінка представлена трьома типами, що відбивають конфігурацію основних мотивів паління та рівня ніотинової залежності – «псевдокультурне паління» (24,1% досліджуваних), «психологічна залежність від паління» (48,9% досліджуваних) та «фізична залежність від паління» (27,0% досліджуваних). Виявляється специфічність психологічних дефіцитів, що заміщуються палінням. При псевдокультурному типі тютюнової поведінки палінням заміщуються дефіцит контакту ($F=151,60$, $p<0,001$) та визнання ($F=157,70$, $p<0,001$), тобто незадоволені комунікативні потреби. При палінні із психологічною залежністю коло заміщуваних дефіцитів розширюється, включаючи не тільки дефіцит контакту і визнання, а й структурування ($F=64,37$, $p<0,001$) та інцидентів ($F=59,27$, $p<0,001$), тобто збільшується і кількість проєкцій психологічних очікувань від паління. При тютюновій поведінці із фізичною залежністю паління заміщує вітальні психологічні дефіцити у сенсорній стимуляції ($F=294,38$, $p<0,001$). Заміщення палінням психологічного дефіциту обумовлено поєднанням типу тютюнової поведінки із загальним уявленням про вплив паління на сімейне функціонування. Найвищу схильність до заміщуючої тютюнової поведінки виявляють курці із психологічною залежністю, які переконані у негативному впливі паління на сім'ю ($F=5,26$, $p<0,001$).

Психологічна факторна структура тютюнової поведінки включає три складові:

1) адиктивну (фактор тютюнової залежності, 33,6% поясненої дисперсії): показники ніотинової залежності (0,862), ваблення до паління (0,845), рефлекторного паління (0,700), прагнення стимуляції (0,603), ритуалізації паління (-0,529), заміщення палінням сенсорного (0,803) структурного (0,694) та голоду з інцидентів (0,648);

2) комунікативну (комунікативний фактор паління, 20,6% дисперсії): показники ритуалізації паління (0,642) та заміщення голоду з визнання (0,809), контакту (0,842) та сексуального голоду (0,788);

3) компенсаторну (компенсаторний фактор паління, 19% дисперсії): показники мотивів підтримки (0,850), релаксації (0,773), стимуляції (0,691) у тютюновій поведінці та заміщення палінням структурного (0,425) та голоду з інцидентів (0,446).

Аналіз взаємозв'язків складових тютюнової поведінки та установок щодо паління показує, що неадекватність установок щодо паління та віра в його умовно позитивні сенси пов'язані зі всіма складовими тютюнової поведінки, установка про відкидання шкоди паління – з комунікативною складовою.

Взаємозв'язки складових тютюнової поведінки з характеристиками сімейної системи проявляють особливості включення тютюнопаління у систему сімейної взаємодії на різних етапах життєвого циклу сім'ї. Адиктивна складова тютюнової поведінки пов'язана з символізацією незадоволеності сімейним функціонуванням, конфліктності у подружній взаємодії, стосунків контролю – опору у батьківсько-підліткової взаємодії. Компенсаторна складова тютюнової поведінки є символічним проявом внутрішнього дискомфорту та вирішує завдання сигналізації про психоемоційний стан та його подолання завдяки індивідуальним або сімейним ресурсам, що в молодій сім'ї пов'язане з дистанціюванням подружжя, в сім'ї з підлітками – з порушенням батьківсько-дитячої взаємодії, в сім'ї, яка виконала

батьківську функцію – з запобіганням перенесення внутрішнього дискомфорту у сферу подружньої взаємодії. Комунікативна складова тютюнової поведінки на всіх етапах життєвого циклу сім'ї має подібний психологічний зміст у сімейній взаємодії – досягнення сімейної єдності на тлі неконгруентності у сімейних стосунках у молодого подружжя, не конгруентності, некерованості сімейної системи та лібералізації батьківсько-дитячої взаємодії в сім'ї з підлітками, некерованості сімейної системи – в сім'ї, яка виконала батьківську функцію.

Визначено внутрішньомотивований (26,8% курців), зовнішньомотивований (38,1% курців) та амотивований (35,1% курців) типи мотивації відмови від паління. Детермінація типів мотивації відмови від паління включає базові компоненти функціонування сімейної системи та складові тютюнової поведінки відповідно до етапу життєвого циклу сім'ї. У молодій сім'ї тип мотивації відмови від паління детермінується предикторами неконгруентності у сімейних стосунках, незадоволеності сімейним функціонуванням, тютюновою залежністю, компенсаторним фактором паління, комунікативним фактором паління та керованістю сімейної системи (лямбда Уїлкса 0,4595; $F=9,099$, $p<0,00001$). В сім'ї з підлітками психологічними предикторами типу мотивації відмови від паління є тютюнова залежність, комунікативний фактор паління, незадоволеність сімейним функціонуванням, компенсаторний фактор паління, керованість сімейної системи, сімейна лояльність, неконгруентність у сімейних стосунках (лямбда Уїлкса 0,5824, $F=12,239$, $p<0,00001$). У сім'ї, яка виконала батьківську функцію, тип мотивації відмови від паління детермінований незадоволеністю сімейним функціонуванням, неконгруентністю у сімейних стосунках, комунікативним фактором паління, сімейною лояльністю, тютюновою залежністю (лямбда Уїлкса 0,6661, $F=3,8625$, $p<0,00001$).

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми – визначення психологічної структури, закономірностей та механізмів функціонування сімейної системи при тютюнопалінні на різних етапах життєвого циклу сім'ї. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Аналіз тютюнопаління як міждисциплінарної наукової проблеми, показує, що фактор сім'ї як важливий в генезі тютюнопаління здебільшого декларується, а розгляд тютюнової поведінки в контексті функціонування цілісної сімейної системи винесений за межі вивчення. Функціонування сімейної системи при тютюнопалінні доцільно аналізувати, інтегруючи системно-сімейний підхід із положеннями символічного інтеракціонізму, конструктивізму та когнітивно-поведінкової психології.

2. Створена концепція «сімейної семантизації паління» у системі рівневого функціонування сім'ї, яка пояснює феномени сімейної системи та сімейнообумовлений механізм маніфестації та фіксації тютюнопаління. Тютюновообумовлене функціонування сімейної системи – процес та результат вбудовування паління в структурні, процесуальні та трансгенераційні аспекти сімейної системи в формі актуальних поведінкових патернів взаємодії та сімейних когнітивно-емоційних утворень. Варіативність сімейного функціонування при

тютюнопалінні обумовлена сенсами, які виступають як системотворчий фактор функціонування сімейної системи та визначають стабілізаційні або дестабілізаційні ефекти паління. Паління в сім'ї виступає в якості патерну взаємодії та несе в собі комунікативну метафору.

3. Розроблено та апробовано авторські методики діагностики уявлень про вплив паління на сімейне функціонування, психологічних установок щодо паління, заміщення палінням психологічного голоду та мотивації відмови від паління, що відповідають психометричним вимогам до психодіагностичного інструментарію.

4. Сімейна семантизація паління на макрорівні представлена дистанційованим, суперечливим та ліберальним типами ставлення до паління у сімейній історії. Міжпоколінна трансляція поведінкового патерну «систематичне паління» пов'язана з палінням родичів у близькому колі нуклеарної сім'ї, особливо за лінією матері, ліберальним та суперечливим типами ставленням до паління. Трансляція патерну «ситуативне паління», пов'язана із наявністю курців у сиблінгових підсистемах та у широкому колі сім'ї, обмеженнями дозволу паління статусно-рольовими позиціями та ситуативним контекстом, суперечливим типом ставленням до паління. Для осіб, які не палять, характерним є низька представленість паління у попередніх поколіннях, табування жіночого паління та відсутність переважання будь-якого типу ставлення до паління у сімейній історії.

5. На мікрорівні сімейної системи диференційованість уявлень про вплив паління на сімейне функціонування пов'язана з актуалізацією психологічних завдань відповідного етапу життєвого циклу сім'ї та її тютюновим статусом. Специфікою сімей при тютюнопалінні є наявність типу уявлень про парастатичний вплив паління, який характеризується толерантним ставленням до паління та приписуванням йому стабілізаційних та інтегруючих функцій у сімейній взаємодії. Погіршення психологічного клімату сім'ї як інтегрального показника сімейного функціонування детермінується існуванням суперечності між палінням в сім'ї та ставленням до нього.

6. Визначено чотирьохфакторну структуру базових компонентів функціонування сімейної системи при тютюнопалінні в сім'ї, яка включає незадоволеність сімейним функціонуванням, неконгруентність у сімейних стосунках, сімейну лояльність та керованість сімейної системи. Уявлення про негативний вплив паління на реалізацію сімейних функцій на тлі тютюнопаління негативно позначаються на задоволеності сімейним життям та конгруентності у сімейній взаємодії, приводять до підвищення контролю у сімейній регуляції, а сімейна лояльність обумовлює лібералізацію переконань щодо паління.

7. На індивідуальному рівні функціонування сімейної системи репрезентація образу паління та образу життя сім'ї курця у картині світу особистості відповідає її тютюновому статусу. Наявність типу установок про «умовно-позитивні сенси паління» характеризує соціокультурний контекст сімейного функціонування та позасімейні джерела відтворення паління, а неадекватність установок щодо паління співвідноситься із загальною схильністю до побудови ірраціональних когнітивно-емоційних конструкцій. Визначальним для реалізації тютюнових установок в у варіантах систематичного або ситуативного паління є міра фрустраційної

толерантності та інтегрального базисного переконання у психологічній безпеці на тлі установок про «умовно-позитивні сенси паління».

8. На всіх етапах життєвого циклу сім'ї при тютюнопалінні виявлено високу частоту роз'єднано-гнучкого типу сімейної системи із ознаками порушень емоційної близькості. Особливостями сімейної системи на етапі молоді сім'ї є домінування роз'єднано-структурованого типу сімейної системи; на етапі сім'ї з підлітками – роздільно-хаотичного та роз'єднано-гнучкого; на етапі сім'ї, яка виконала батьківську функцію – роз'єднано-гнучкого та роздільно-ригідного типів сімейної системи. На більш пізніх етапах життєвого циклу відбувається стабілізація сімейної системи, в тому числі дисфункціональних патернів сімейної взаємодії.

9. Специфіка функціонування сімейної системи при тютюнопалінні визначається типами уявлень про вплив паління на реалізацію сімейних функцій. Попри більшу диференційованість суб'єктивної семантики паління в сім'ях з підлітками, на всіх етапах життєвого циклу сім'ї посилення протиріччя між уявленнями про вплив паління на наявність курця в сім'ї супроводжується порушенням балансів автономії-близькості та ригідності-пластичності сімейної системи, погіршенням подружньої та батьківсько-підліткової взаємодії, що обумовлює символічне використання паління для регуляції дистанції, об'єднання та стабілізації сімейної системи, реалізації контролю та влади, прояву емоційних станів та конфліктності в сім'ї.

10. Тютюнова поведінка представлена типами – «псевдокультурне паління», «психологічна залежність від паління» та «фізична залежність від паління», які виявляють особливості використання паління як заміщуючої активності при загостренні психологічних дефіцитів та ставлення до паління в сім'ї. Виявлено трьохфакторну структуру тютюнової поведінки, яка включає адиктивну, компенсаторну та комунікативну складові. Неадекватність установок щодо паління та віра в його умовно позитивні сенси пов'язані зі всіма складовими тютюнової поведінки, установка про відкидання шкоди паління – з комунікативною складовою.

11. На всіх етапах життєвого циклу сім'ї тютюнова поведінка виступає в якості комунікативного патерну, є символічним проявом почуттів та прагнень, вираження яких блоковане у сім'ї, та несе відповідну комунікативну метафору. Адиктивна складова тютюнової поведінки пов'язана з символізацією незадоволеності сімейним функціонуванням, конфліктності у подружній взаємодії, стосунків контролю – опору у батьківсько-підлітковій взаємодії. Компенсаторна складова є символічним проявом внутрішнього дискомфорту та вирішує завдання сигналізації про психоемоційний стан, що в молодій сім'ї пов'язане з дистанціюванням подружжя, в сім'ї з підлітками – з порушенням батьківсько-дитячої взаємодії, в сім'ї, яка виконала батьківську функцію – з запобіганням перенесення внутрішнього дискомфорту у сферу подружньої взаємодії. Комунікативна складова на всіх етапах життєвого циклу сім'ї має подібний символічний зміст – досягнення близькості та сімейної єдності на тлі порушень функціонування сімейної системи.

12. Мотивація відмови від паління представлена амотивованим, внутрішньомотивованим та зовнішньомотивованим типами та характеризується поєднанням індивідуальних та сімейних предикторів у її детермінації. Предиктори внутрішньомотивованого типу, передусім незадоволеність сімейним

функціонуванням, виявляють морфогенетичну функцію паління у сім'ї, тобто потенціал трансформації через кризу. Предиктори амотивованого типу, що детермінується парадоксальною адаптацією до тютюновообумовленого сімейного функціонування, та зовнішньомотивованого типу, що обумовлений пріоритетністю комунікативного фактору паління на тлі неконгруентності стосунків задля підтримки сімейного єдності, виявляють морфостатичну функцію паління в сім'ї.

Проведене дослідження виявляє низку похідних проблем, що потребують подальшого психологічного дослідження. Перспективним напрямком наукових пошуків може стати поглиблений аналіз особистісних та міжособистісних предикторів тютюнопаління в сім'ї, його особливостей у групах різних вікових періодів, а також розробка психологічного системно-сімейного супроводу відмови від паління.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Крамченкова В.О. Сім'я при тютюнопалінні: психологічні закономірності функціонування. Харків: Діса-плюс, 2018. 484 с.

Статті у фахових виданнях з психології, включених до наукометричної бази Web of Science

2. Kramchenkova V., Khomulenko T. Interaction between parents and adolescents in families with tobacco addiction. *Science and Education.Psychology*.2018. № 1. P. 77–82.

Статті у фахових виданнях з психології, включених до інших зарубіжних наукометричних баз (Index Copernicus, Google Scholar та інші)

3. Крамченкова В.О. Ціннісні орієнтації подружжя як чинник психологічного здоров'я сім'ї. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Вип. 33. С. 327–338.

4. Крамченкова В.О. Базисні переконання особистості курців. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2017. Вип. 35. С. 246–258.

5. Крамченкова В.О. Взаємозв'язок сімейного функціонування та особистісного розвитку курців. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2017. Вип. 55. С. 48–57.

6. Крамченкова В.О. Розроблення та апробація психодіагностичної методики «Паління як заміщення психологічного голоду». *Науковий вісник ХДУ. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Том 2, № 2. С. 153–159.

7. Крамченкова В.О. Методика психодіагностики впливу паління на сімейне функціонування. *Психологія і особистість*. 2017. № 1(11). С. 94–108.

8. Крамченкова В.О. Мотиваційно-потребова модель тютюнової аддиктивної поведінки. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2017. Вип. 56. С. 96–108.

9. Крамченкова В.О. Системна сімейно-реконструктивна психокорекція тютюнової аддикції. *Медична психологія*. 2018. Т. 13, № 2(50). С. 71–76.

10. Крамченкова В.О. Психологія сімейного вигорання: методика дослідження і особливості прояву у сім'ї «спустошеного гнізда». *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2018. Вип. 59. С. 152–164.

11. Крамченкова В.О. Особливості впливу паління на сімейне функціонування на різних етапах життєвого циклу сім'ї. *Медична психологія*. 2018. Т. 13, № 4(52). С. 12–17.

Статті у фахових виданнях з психології

12. Крамченкова В.О. Психологічні особливості переробки стресу в дисфункціональній сімейній системі при залежності й співзалежності. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2010. Вип. 34. С. 105–111.

13. Сосін І.К., Крамченкова В.О. Теорія інтегрованої моделі психології сучасних преформованих подружніх стосунків. *Медична психологія*. 2011. № 1. С. 23–30.

14. Крамченкова В.О. Гендерні особливості рольової поведінки у подружніх стосунках. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2012. Вип. 43, Ч. 1. С. 103–109.

15. Крамченкова В.О., Черновол-Ткаченко А.О. Гендерні особливості конфліктогенних зон особистості старшокласників. *Наука і освіта*. 2012. № 9. С. 110–114.

16. Крамченкова В.О. Особливості поведінки старшокласників-курців в емоційно напружених ситуаціях. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2014. Вип. № 2.12(103). 106–112.

17. Крамченкова В.О. Вікові особливості соціально-психологічних установок щодо куріння. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія: збірник статей*. 2014. Вип. 46, Ч. 3. С. 167–174.

18. Сосін І.К., Крамченкова В.А. Психологія інтерперсональних супружеских отношений в молодой курящей семье. *Медицинская психология*. 2015. Т. 10, № 1(37). С. 14–19.

19. Сосін І.К., Крамченкова В.О. Вікові особливості психосемантики вітальних категорій у курців. *Вісник Національного університету оборони України. збірник наукових праць*. 2015. Вип. 3(46). С. 150–157.

20. Крамченкова В.О. Наукові підходи до дослідження тютюнової адиктивної поведінки. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Психологічні науки»*. 2015. № 5. С. 175–180.

21. Крамченкова В.О. Тютюнова аддикція з точки зору основних психологічних шкіл. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Психологічні науки»*. 2015. № 6. С. 179–184.

22. Крамченкова В.О. Структурно-змістовні характеристики особистісних сенсів підлітків-курців. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Психологічні науки»*. 2016. № 2. С. 58–62.

23. Крамченкова В.О., Фоменко К.І. Психодіагностика мотивації відмови від паління. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»: збірник наукових праць*. 2016. № 1(16). С. 105–111.

24. Крамченкова В.О. Особистісні детермінанти паління у похилому віці. *Психологічний часопис: збірник наукових праць*. 2016. № 2(4). Вип. 4. С. 56–67.
Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях з психології, включених до наукометричних баз (Index Copernicus, Google Scholar та інші)
25. Крамченкова В.О. Ірраціональні когнітивні установки в структурі тютюнової аддиктивної поведінки. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2016. Vol. IV(49), № 103. P. 75–78.
Статті у вітчизняних наукових періодичних виданнях, включених до наукометричних баз (Index Copernicus, Google Scholar та інші)
26. Крамченкова В.О. Міжособистісний конфлікт при тютюнопалінні в сім'ї. *Педагогіка і психологія: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 46. С. 295–306.
Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій
27. Крамченкова В.О., Корольова Т.М. Взаємозв'язок між стилем сімейного виховання і агресивністю підлітка. *Розвиток інноваційного середовища навчального закладу: матеріали науково-практичної конференції* (м. Харків, 14 травня 2009 р.). Харків, 2009. С.275–280.
28. Крамченкова В.О. Тютюнопаління як сімейна проблема – сучасний підхід до ідентифікації психологічних проблем. *Медицина XXI століття: матеріали науково-практичної конференції молодих вчених*, м. Харків, 26 листопада 2009 р. Харків, 2009. С. 59–60.
29. Сосин И.К., Крамченкова В.А. Модифицированное воздействие табачной рекламы на общественное сознание. *Вісник психіатрії та психофармакотерапії*. 2009. №2(16). С. 44–49.
30. Крамченкова В.А. Гендерные особенности реализации психологических защитных механизмов личности (на модели табакокурения в семье). *Довженківські читання. Реалістичні цілі лікування та якість життя хворих наркологічного профілю: матеріали XI Української науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 92-й річниці з дня народження Заслуженого лікаря України, Народного лікаря СРСР Олександра Романовича Довженка*, м. Харків, 12-13 квітня 2010 р. Харків, 2010. С. 46.
31. Крамченкова В.О., Сокуренок І.В. Психологічні особливості задоволеності шлюбом чоловіків та жінок. *Шляхи оновлення змісту та якості освіти: матеріали науково-практичної конференції*, м. Харків, 11 травня 2011 р. Харків, 2011. С.463–467.
32. Крамченкова В.О. Особливості психологічної самотності в сім'ї у людей похилого віку. *Науково-методичне забезпечення якості освіти та його психологічний супровід: матеріали науково-практичної конференції*, м. Харків, 10 квітня 2012 р. Харків, 2012. Ч. 2. С. 234–246.
33. Крамченкова В.О. Копінг-стратегії старшокласників із тютюновою аддиктивною поведінкою. *Педагогіка і психологія: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 41. С. 137–144.
34. Сосин И.К., Крамченкова В.А. Интегративные параметры семейной системы при никотиновой аддикции в семье. *Харківська Школа психології: Спадщина і сучасна наука: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Харків, 19-20 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С.235–236

35. Крамченкова В.О. Нікотинова аддикція як сімейна проблема. *Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно - історичний підхід*: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 18-19 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 368–369.
36. Крамченкова В.О. Психологічне здоров'я сім'ї при никотинізмі. *Ресурсне забезпечення якості освіти*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 9 березня 2014 р. Харків, 2014. С.227–235.
37. Крамченкова В.О. Особливості адаптивно-захисних патернів особистості при тютюнопалінні в сім'ї. *Педагогіка і психологія: збірник наукових праць*. 2013. Вип. 44. С. 211–223.
38. Крамченкова В.О. Організація та проведення емпіричних досліджень з проблематики психології сім'ї. *Загальні питання методики організації та проведення емпіричного дослідження в дипломних роботах: матеріали методологічного семінару* / за заг. ред. Р.І. Черновол-Ткаченко. Харків, 2015. С. 71–79.
39. Крамченкова В.О. Психологічні особливості сімейного функціонування при тютюнопалінні в сім'ї. *Психолого-педагогічні та управлінські концепти розвитку сучасної освіти*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 23 квітня 2015 р. Харків, 2015. С. 216–225.
40. Kramčenková V.A. POSTOJ K FAJČENIU PRI NIKOTINIZME V RODINE. *Perspective trends in scientific reseach: vaterials of International scientific and practical conference*, Bratislava, Slovak Republic, October, 17-22, 2015. 2015. Vol. 1.С. 137.
41. Сосін І.К., Крамченкова В.О., Фоменко К.І. Розробка та апробація опитувальника мотивації відмови від паління. *Довженківські читання: Редукція вживання алкоголю – нова наркологічна парадигма*: матеріали XVI Української науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Харків, 7-8 квітня 2015 р. Харків, 2015. С. 192–197.
42. Крамченкова В.А. Социально-психологические установки по отношению к курению в структуре адаптивно-защитных паттернов личности курильщиков. *Социальная психология здоровья и современные информационные технологии*: сборник научных статей I международной научно-практической конференции, г. Брест, 14-15 апреля 2015 г. Брест, 2015. Ч. 2. С. 34–44.
43. Крамченкова В.О. Особливості ставлення до паління молодого подружжя. *Управлінські та психологічні аспекти професійної підготовки фахівців в умовах інноваційного розвитку*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 20 квітня 2016 р. Харків, 2016. Ч. 1. С. 105–111.
44. Крамченкова В.О. Сфери конфліктних стосунків при тютюнопалінні у подружній парі. *Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences*: International Scientific-Practical Conference, Kielce, December 28-29, 2016. Kielce, 2016. P. 259–261.
45. Крамченкова В.О. Дисфункціональність сімейної системи при тютюнової аддикції. *Інноваційні наукові дослідження в сфері соціології, психології та політичних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м.

Сладковічево, Словацька Республіка, 10-11 березня, 2017 р. Сладковічево, 2017. С. 90–92.

46. Крамченкова В.О. Задоволеність у батьківсько-підліткових стосунках в сім'ї із тютюновою аддикцією. *Modernization of educational system: world trends and national peculiarities: International Scientific Conference, Kaunas, Lithuania, February 23, 2018. Kaunas, 2018.P. 130–133.*

Навчальні посібники

47. Крамченкова В.О. Психологія сім'ї. Харків: Новое слово, 2010. 238 с.

АНОТАЦІЯ

Крамченкова В.О. Психологія функціонування сімейної системи при тютюнопалінні. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2019.

Дисертацію присвячено вивченню психологічних закономірностей функціонування сімейної системи при тютюнопалінні. Тютюновообумовлене функціонування сімейної системи визначено як процес та результат вбудовування паління в структурні, процесуальні та трансгенераційні аспекти сімейної системи в формі актуальних поведінкових патернів взаємодії та сімейних когнітивно-емоційних утворень, які знаходять своє відображення в сімейній ідеології та взаємодії.

Робота містить теоретичне обґрунтування, методичні засади та результати емпіричного дослідження, в ході якого було визначено, що варіативність сімейного функціонування при тютюнопалінні обумовлена значенням та сенсами, що надаються палінню у сім'ї, які виступають як системотворчий фактор функціонування сімейної системи та визначають стабілізаційні або дестабілізаційні ефекти паління. Показано, що варіативність сімейного функціонування при тютюнопалінні обумовлена значенням та сенсами, що надаються палінню у сім'ї, які виступають як системотворчий фактор функціонування сімейної системи та визначають стабілізаційні або дестабілізаційні ефекти паління.

Ключові слова: сімейна система, рівнева модель, тютюнопаління, сімейна семантизація паління, життєвий цикл сім'ї, психологічні предиктори відмови від паління.

ABSTRACT

Kramchenkova V.O. Psychology of the family system functioning with tobacco smoking. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of a doctor of psychological sciences in specialty 19.00.01 «General psychology, history of psychology». – V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of the problem of the functioning of the family system in tobacco addiction and to the psychological structure, patterns and

mechanisms of family functioning in tobacco addiction at various stages of the family's life cycle.

The concept of "family smoking semantics" was created in the system of the level functioning of the family, which explains the phenomena of the family system and the family-driven mechanism of manifestation and fixation of tobacco smoking.

The work proposes a complex of psychodiagnostics of the functioning of the family system for tobacco use, which, in addition to traditional methods of family study and smoking, includes author's methods for diagnosing the perceptions of the effects of smoking on family functioning, psychological mindsets of smoking, smoking substitution with psychological hunger and smoking cessation motivation, which meet the psychometric requirements for psychodiagnostic tools.

It has been shown that the family-level semanticization of smoking at the macro level is represented by a distant, controversial and liberal type of smoking in family history. It is proved that at the micro level of the family system the differentiation of representations about the influence of smoking on family functioning is connected with the actualization of the psychological tasks of the corresponding stage of the family's life cycle and its tobacco status. Specificity of families with tobacco is the presence of type of representations about the paradoxical effect of smoking. The deterioration of the family's psychological climate as an integral generalized indicator of family functioning is determined by the existence of a contradiction between smoking in the family and the attitude towards it.

The four-factor structure of the basic components of the functioning of the family system with tobacco addiction has been determined, which includes dissatisfaction with family functioning, incongruity in family relationships, family loyalty and family system management. The notion of the negative impact of smoking on the implementation of family functions on the background of tobacco smoking affects the satisfaction of family life and congruence in family interaction, leads to increased control in family regulation, and family loyalty causes liberalization of beliefs about smoking.

It was established that on the individual level of the functioning of the family system, the representation of the form of smoking and the image of the life of the smoker's family in the picture of the personal outlook corresponds to their tobacco status.

It was determined that at all stages of the family's life cycle, a high frequency of disjointed-flexible type of family system with signs of emotional proximity disturbances was detected in tobacco families. The peculiarities of the family system at the stage of the young family are the domination of a split-structured type of family system; at the stage of a family with adolescents - separately-chaotic and disconnected-flexible; at the stage of the family, which fulfilled the parental function - split-flexible and separate-rigid types of the family system.

Specificity of the functioning of the family system in tobacco is determined by the types of ideas about the effect of smoking on the implementation of family functions. The contradiction between the perceptions of the effects of smoking on the presence of a smoker in the family is accompanied by a violation of the balances of autonomy-proximity and rigidity-plasticity of the family system worsening matrimonial and parental-adolescent interaction, which causes the symbolic use of smoking to regulate the distance, unification

and stabilization of the family system, the implementation of control and authority, the manifestation of emotional conflict and violence.

Tobacco behavior is represented by the types of "pseudo-cultural smoking," "psychological dependence on smoking," and "physical dependence on smoking". The three-factor structure of tobacco behavior, which includes addictive, compensatory and communicative components, was revealed.

It is shown that at all stages of the family's life cycle, tobacco behavior acts as a communicative pattern, is a symbolic expression of feelings and aspirations, the expression of which is blocked in the family, and carries the corresponding communicative metaphor.

The motivation for smoking cessation is represented by amotivated, intra-motivated and externally motivated types and is characterized by a combination of individual and family predictors in its determination.

Key words: family system, level model, tobacco smoking, semantization of smoking in family, family life cycle, psychological predictors of smoking.

Підписано до друку __.__.2019 р. Формат 60x90/16
Обсяг 1,9 ум-друк.арк. Папір офсетний. Друк різнограф.
Наклад 100 прим. Зам. № 20.

Віддруковано з оригінал макету
М. Харків, пр.. Науки, 12, ЦОП «ТОЧКА»
ФОП Шаблінська М.М. Св. В02 №238292 www.tochka.k.ua
e-mail: copycentr@ukr.net
тел. (057) 705-07-65, (057) 714-65-95
(067) 55-111-31